

KUTATÁSOK SÁGVÁR KÉSŐ RÓMAI ERŐDJÉBEN Az 1971–1979. évi feltárások régészeti anyagának feldolgozása

TÓTH ENDRE – HORVÁTH FRIDERIKA

Nagy felületű, négyszögletes alaprajzú, hatalmas római kori létesítményekről Keszthely-Fenékpusztá, Környe, Tác, Alsóhetény és Ságvár területéről régebb óta van tudomásunk. A pannon provinciák belsejében található objektumok meghatározott rendben, hasonló földrajzi adottságokat előnyben részesítve, közel egy időben, egy nagyobb horderejű építési kampány keretében létesülhettek. A kutatás homlokterében jó ideig Keszthely-Fenékpusztá lelőhelye állt. Ságvár késő római erődje ugyancsak hosszabb ideje ismert. Az erődre vonatkozó történeti és régészeti ismeretanyag feldolgozása a hazai provinciális kutatás egyik jelen-tős, előttünk álló feladata. A Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs alap által támogatott négyéves futamidejű kutatási program (K 128237) 2018 szeptemberében Horváth Friderika, az MTA BTK Régészeti Intézet munkatársa vezetésével indult. A kutatócsoport résztvevői: Tóth Endre senior kutató, az 1971–1979. évi ásatások vezetője, a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársa; az ELTE Bölcsészettudomány Kar Régészettudományi Intézetéből Dévai Katalin (üvegek) és Rupnik László (vasak, fémleletek), az MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földtani és Geokémiai Kutatóintézetéből Fórizs István (üvegek archaeometriai vizsgálata), Bajnok Katalin az MTA Wigner Fizikai Kutatóközpont munkatársa és az ELTE BTK Régészettudományi Intézet doktorandusza (kerámia archaeometriai vizsgálata). Az éremanyag feldolgozását a Magyar Nemzeti Múzeumban Biróné Sey Katalin végezte, az archaeozoológiai anyagot Vörös István vette számba.

Vizsgálataink fókuszában elsősorban Tóth Endre 1971–1979 között végzett kutatásainak feldolgozása, a lelőhely kronológiai kérdéseinek és szerkezetének tisztázása, a leletanyag rétegtanra alapozott kiértékelése és a keszthely-fenékpusztai anyaggal való egybevetése áll.

A KUTATÁS TÖRTÉNETI HÁTTERE

A késő római időszak alapvető változtatásokra, strukturális átszervezésre készítette a birodalmi hadvezetést. A kora és középső századokban a limes mentén állomásozó haderő alkotta a birodalom védelmének bázisát, az ellenséges támadások azonban 2. század végétől sorozatosan igazolták a védvonalra szervezett védelem gyengeségét. A 4. századi katonai átszervezés alaposan megváltoztatta a védelem szervezetét. A határon állomásozó legjobb csapatokból a birodalom belsejében tartózkodó elithadsereget állítottak fel, amely az ellenséges haderővel eredményesebben tudott szembeszállni. A hátszágban kialakított jelentős stratégiai bázisokat a birodalom részenként felállított hadsereg ellátásának és utánpótlásának szükséglete hívta életre. A birodalom egyik katonailag legkényesebb régiójában, az Itália kapuját védő pannon tartományokban különösen nagy hangsúly helyeződött a fokozottabb védelemre; ezért épülhettek a pannoniai belső erődök.

A KUTATÁS ELŐZMÉNYE

A ságvári római emlékek felfedezése a 19. század legelején kezdődött. Elsőként 1814-ben Csicsvai Vasas András református lelkész hívta fel a figyelmet a római falmaradványokra és faragott sírkőtöredékekre, amelyek az 1720-as években még kilátszottak a földből (KUZSINSZKY 1920: 8). A század második felében Römer Flóris járt a helyszínen és vázlatrajzot készített a feltételezett erődfalakról (Römer 38. sz. jegyzőkönyve: 183, MNM Kézirattára). Pontosabb képet tudott az erődítésről megrajzolni a 20. század elején Kuzsinszky Bálint, aki a Balaton környékének régészeti emlékeit gyűjtötte össze (KUZSINSZKY 1920: 9–10).

Az erőd alaprajzának a felderítését a Magyar Nemzeti Múzeum régészeként Paulovics István kezdte meg, aki a megfigyelhető felszíni maradványok alapján az erőd védműveit kutatta és nagy vonalakban meghatározta az erőd alaprajzát (1. kép) (Radnóti 1939: 150). Ásatási eredményei máig publikálatlanok.

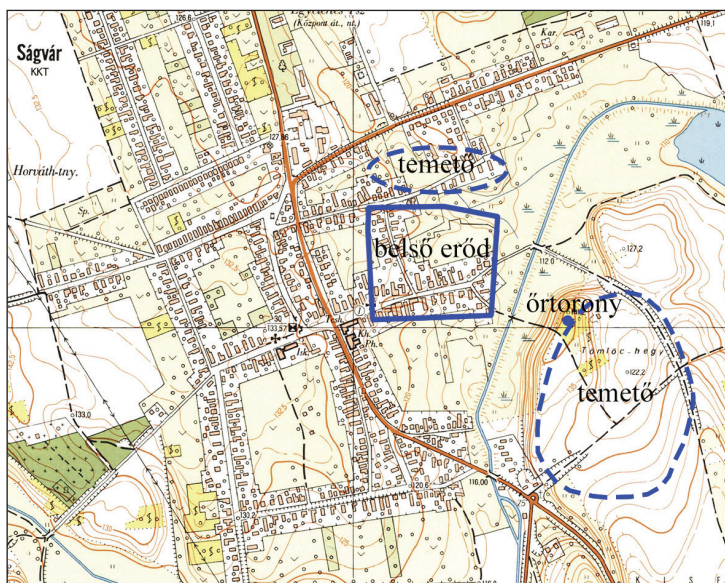
Az erőd mellett jelentősebb kutatás a Töm-lőc-hegy keleti oldalának déli temetőjében folyt, ahol 1937 és 1942 között Radnóti Aladár több mint 300 késő római sírt tárt fel (RADNÓTI 1939). A temető leleteit elsőként Sz. Burger Alice tette közzé (BURGER 1966; SCHMIDT 2000).

1. kép: A ságvári erőd falának és oldaltornyának fotója Paulovics István ásatásából

SÁGVÁR RÓMAI KORIEMLÉKEI

Ságvár területén és közvetlen környékén több helyen ismerünk római kori telepnyomokat. A lelőhely fontossága földrajzi fekvéséből ered: a somogyi tájat felszabdáló észak–déli völgyek közül Ságvár települése a legkeletibb völgy kivezetésénél alakult ki, ahonnan a völgyön át vezető út a legkönnyebben kerülheti meg a Balatont északi irányban (RADNÓTI 1939: 148). A 19. század második felében a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe került néhány korai használati tárgy már akkoriban felhívta a figyelmet a terület római kori jelentőségére (MNM Ltsz: 11.1868, 119.1878, 152.1879, 33.1879, 6.1931, 9.1932). A kutatás érdeklődését legkorábban a mai község keleti része alatt húzódó monumentális erődítés vonta magára (2. kép). Az itt folytatott ásatások elsősorban a település 4. századi történetéhez szolgáltatott adatokat, emellett azonban korábbi történetéhez is számos új ismeretet sikerült nyerni. A létesítmény keleti felében – a mai Petőfi Sándor utca északi házsorának kertjeiben – ugyanis a 4. századi épületeket egy olyan 20–30 cm vastag rétegbe alapozták, amely egykor a kora császárkori településhez tartozott. Ennek a településnek nemcsak használati tárgyai kerültek elő, hanem néhol építészeti maradványok is előbukkantak. Az erőd északkeleti részén az építéskor lerombolt vagy már korábban elpusztult épületek kitermelt alapfalai húzódnak, amiből arra következtetünk, hogy a területen egykor egy nagyobb villagazdaság részben színes falfestményekkel díszített épületcsoportjai állhattak. Néhány kiszedett falmaradvány kivételével települési jelenségeket csak elvétve lehetett megfigyelni (TÓTH 2009: 23–24). A korábbi település időrendjére az előkerült leletek, főként kerámiatöredékek alapján lehet következtetni, melyek között megtalálhatóak az 1. század második felére keltezhető importált *terra sigillata* edények is (TORMA 1883: 12–13; CIL III 12014, 395a, 401, 587). A középcászárkori horizontot legkésőbb az erőd építéskor felszámolták és a területet elplanírozták; pusztulási időpontjáról ugyancsak a sigilláták adnak felvilágosítást. Az erőd alatt húzódó kora császárkori település temetőjét a Magyar Nemzeti Múzeumba került korai, többek között észak-italiai eredetű üvegleletek alapján az erődtől északnyugatra feltételezi a kutatás (TÓTH 2009: 24). A korai leletek gazdagsága és egy bronz lószerszámveret arról

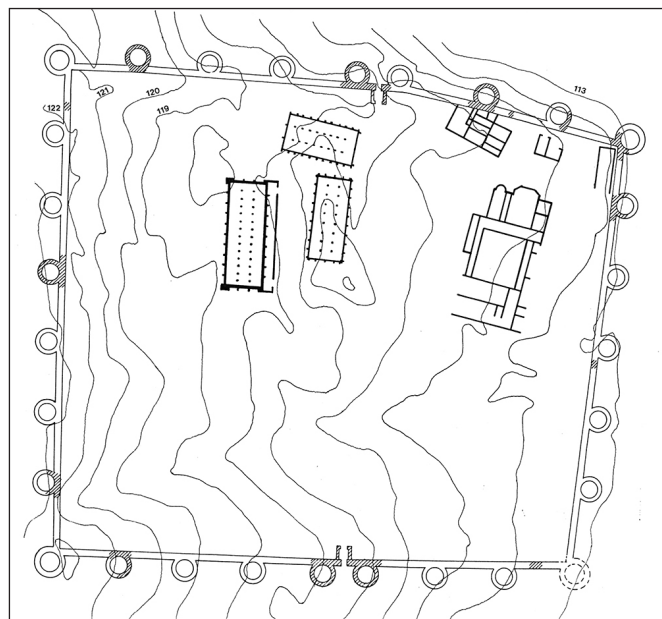

2. kép: Ságvár római kori lelőhelyei a mai település alatt

tanúskodik, hogy a terület lakosai, akik között feltehetően a belső pannoniai területeken földhöz jutott, kiszolgált katonai réteggel is számolni kell, a kora római időszakban kellő anyagi potenciállal rendelkeztek ahhoz, hogy drágább import edényeket vásároljanak. A főbb útvonalak közelében fekvő korai veterántelepekből a 2–3. század folyamán Pannonia-szerte jelentősebb villagazdaságok alakultak ki. Ennek a településfejlődési folyamatnak a nyomon követése a kutatás fontos hozadéka lehet.

A település római kori nevéként két névváltozat vetődött fel: *Tricciana*, amelyet a 3. század végén összeállított útikönyv, az *Itinerarium Antonini* (ItAnt 267,8) említ, illetve *Quadriburgium*, amelyet a 4. századi katonai kimutatás, a *Notitia Dignitatum* tartalmaz. A 4. században valószínűleg új nevet kapott a település, mivel a jellege alapvetően megváltozott. A feltételezett névváltozás azzal az átalakulással állhat összefüggésben, amelynek során a villatelepülés helyén egy nagy kiterjedésű, négyszögletes erődítményt építettek fel. Az erődítmény hozzávetőlegesen 7,3 hektár alapterületével a Dunántúl késő római erődjei között a legkisebbnek számít (3. kép).

Az erőd a környék egyik mélyen fekvő pontján, keletről a Jaba-patak vizenyős síkja által határolt területen fekszik. A patak keleti oldalán emelkedő mintegy 50 méter magas domb, a Tömlöc-hegy tetejéről egykor az erőd teljes belterülete látható volt. A 374-es szarmata–kvád háborúban az erődöt elfoglalták és felgyújtották, ennek lenyomatát az erődben több ponton is meg lehetett figyelni. Minden bizonnyal ezt követően emelték a Tömlöc-hegy tetején azt a Pannoniában szokatlan építészeti megoldású, vastag falú őrtornyot, amely biztos harcállást jelentett, és ahonnan az erődöt is kellően szemmel lehetett tartani (TÓTH 2009: 34–36).

3. kép: A ságvári erőd második periódusának alaprajza

4. kép: Besimított díszű korsó az északi erődfal előterében húzódó temetőből

Az erőd körzetében három kései temetőt ismerünk. A Tömlöc-hegy egymástól mintegy 300 méterre fekvő északi és déli temetője mellett a legtovább fennálló temetőt az erőd északi fala mentén nyitották. Ennek anyagát csak szórványosan ismerjük. Az innen előkerült hálódíszes, besimított díszű korsó a kései időszak jegyeit hordozza magán (4. kép) (RADNÓTI 1939; BURGER 1966; SCHMIDT 2000; TÓTH 2009 36–37).

A késő római telepnyomokat az erődtől 7-800 méterrel északra, illetve nyugatabbra a Jaba-patak mentén, az Ali-réten is ismerünk, továbbá Ságvár és Som, valamint Ságvár és Ártánd között késő római sírokra bukkantak.

AZ ERŐD FELTÁRÁSA

Az 1971–1979 között végzett ásatások során sikerült meghatározni az erőd és a védművek alaprajzát és két építési periódusát. A feltárás lehetőségeit korlátozta, hogy Ságvár mai településének legrégebbi, keleti része ráépült az erődre, ezért az erőd déli fele nem volt kutatható. Az erődöt nyugatról keletre haladva több mint 10 méter szintkülönbséget mutató, erősen lejtő felszínre építették. Az erőd keleti felét a Jaba-patak és vize-

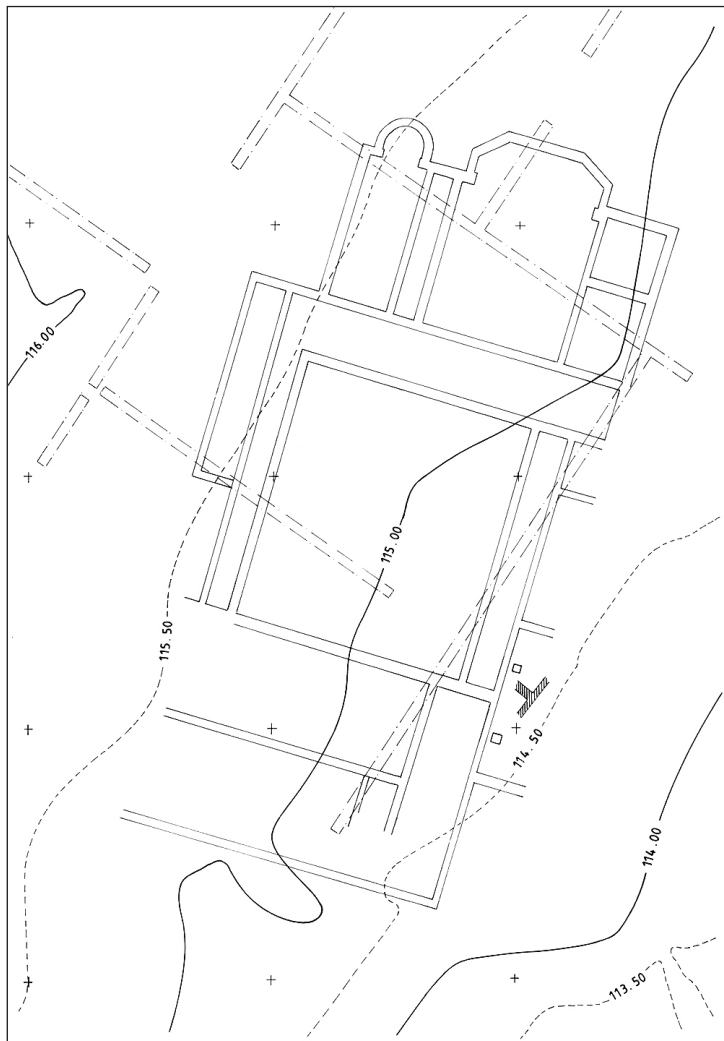
nyős környezete fogja közre, a feltörő talajvíz miatt a keleti védművek körzetében csak korlátozottan lehetett ásást folytatni.

Az erőd fal és a kerek tornyok köveit az újabb korban szinte minden kutatott helyen kiszedték, az északi erődfalból mintegy másfél métert lehetett feltárni. A nyugati fal és az egyik torony néhány méteres kibontott szakasza a református templom mellett ma is látható. Az erőd egykori járásintjei szinte teljesen megsemmisültek, egyedül a déli kapu nyugati tornyában maradt fenn az eredeti padlósínt. Belső épületeket mindössze az erőd északi részén ismerünk; többek között a gabonarakta, két további raktárépület, a parancsnoki lakóépület, illetve egy központi udvarral rendelkező villaszerű épület került elő (5. kép) (TÓTH 2009).

Miklósity Szőke Mihály a község szennyvízelvezetési munkálataihoz kapcsolódóan 2010-ben végzett megelőző feltárásokat az erőd nyugati felében. Az ő megfigyelései kiegészítették, illetve megerősítették a korábbi eredményeket. Az erőd nyugati oldalán, attól mintegy 34 méterre azonosították az erődöt körülvevő nagyméretű, V-alakú árkot, amely az idők során erősen lepusztult. A kutatás külön érdekessége volt, hogy az erőd fal és a fossa között egy kisebb, meredekebb falú árkot is megfigyeltek, ami vélhetően az erőd korábbi periódusának árka lehetett. Emellett az egyik oldaltoronyban sikerült megfogniuk a második periódus padlósíntjét, valamint a külső oldalon az egymásra épült, eltérő periódusú erőd falakat (MIKLÓSITY SZŐKE 2010: 338–339).

Az ásások legérdekesebb és történetileg is fontos leletei a déli erőd kapu keleti tornyának belsejében, a második periódus megépítését követően kiásott gödör betöltéséből kerültek elő, amelyet az erőd feladásáig a szemét és hulladék elföldelésére használhattak. A tárgyak között néhány keresztény, liturgikus rendeltetésű darab is volt, többek között előkerült két egyforma bronzlemez, melyeken három téglalap alakú mezőben egy-egy férfi látható. Feliratuk szerint az alakok Petrust, Paulust és középpütt Timotheust ábrázolják (6. kép). A ládikához tartozó veret a főapostolokat megjelenítő legkorábbi iparművészeti emlékek közé tartozik. Timotheus személye fontos történeti és egyháztörténeti kérdések taglalására ad lehetőséget (TÓTH 1995; TÓTH 2014).

Az erőd legkésőbbi fázisát egy félig földbe ásott építmény képviseli az északi kapu közelében, amely feltehetően az 5. század elejéhez köthető. Az erőd végső pusztulását égszréteg zárja, a népvándorlaskor évszázadaiban való használatára nincs bizonyíték.

5. kép: Az erőd központi udvarral rendelkező főépülete

6. kép: Ládikaveret töredéke az erőd déli kaputornyából Péter és Pál apostol, valamint Timotheus vértanú ábrázolásával

A kutatási program keretében vizsgálni kívánjuk az erődök gyakorta vitatott értelmezését és időrendi kérdéseiket (RADNÓTI 1954; BARKÓCZI 1954; SÁGI 1954; MÓCSY 1974; SOPRONI 1978; SOPRONI 1985; FITZ 1980; BORHY 1997; TÓTH 1975; TÓTH 2003; TÓTH 2009; HEINRICH-TAMÁSKA 2011; VISY 2018). A 4. századi Pannoniában több hasonló négyszögletes erőd épült, hasonló jellegű hátszági objektumok területünkön kívül elsősorban a balkáni térség provinciáiban jelentkeznek. A Balaton nyugati végében található Keszthely-Fenekpuszta erődje vonatkozásában az utóbbi évtized feldolgozó és feltáró munkálatainak köszönhetően számos új adattal gazdagodtunk (CPP 2; CPP 3), ami arra ösztönöz bennünket, hogy a Kelet-Dunántúl hasonló feltárt objektumainak leletanyagát is tudományos közkinccsé tegyük. A Kelet-Dunántúlon észak-déli irányban négy hasonló erődítmény láncolata rajzolódik ki: a legészakibb Környén, délebbre Tácon, Ságváron és Alsóhetény területén. Ezek a létesítmények több tekintetben is azonos típusba tartoznak, ami elősegíti rendeltetésük értelmezését: összevethetjük és bizonyos szempontból általánosíthatjuk megfigyeléseinket.

Pannonia legnagyobbabbb, egyidejű vagy közel egyidejű építkezései azonos jellegű terepválasztással, azonos alaprajzi típussal, ami a védműveket, a belső épületeket, azok alaprajzát és elrendezését illeti, és azonos átépítésekkel a katonai jellegű és a hadsereg által felépített létesítmények közé sorolhatók. Az erődök egyes építészeti elemei megtalálhatók és jól ismertek a limes-menti táboroknál, még ha kronológiájuk nem is problémamentes.

Az erődök elhelyezkedése szempontjából meghatározó tényező volt a víz közelsége, amely az ott folytatott gazdasági tevékenység szempontjából elengedhetetlen tényezőnek bizonyult (kenyérsütés, mészárszék, vasmegmunkálás).

Az ásatási megfigyelések arra mutatnak, hogy ságvári erőd több ellenséges támadásnak is áldozatul esett. A *horreum* korábbi pusztulási rétegét az előkerült érmek a 370-es évek közepére kelteznek. Az ehhez az időszakhoz kapcsolható ellenséges támadásoknak egyéb jelei is kimutathatók az erődön belül (magányos sír).

A KUTATÁS MÓDSZEREI

A hagyományos régészeti jelenségek és leletanyagok időbeni és térbeni klasszifikációjára irányuló megközelítés mellett kutatásaink során nagy hangsúlyt kívánunk fektetni az archaeometriai módszerekkel vizsgálható kérdésfeltevésekre (üveg- és agyagárúk).

A pannoniai késői római üvegáru jelentős része helyi gyártású. Napjainkban általánosan elfogadott az a nézet, hogy a Római Birodalomban, elsősorban a Közel-Keleten nyersüveg gyártására szakosodott műhelyek voltak, ahol nagy mennyiségű, kiváló minőségű alapanyag állt rendelkezésre. A régészeti bizonyítékok arra utalnak, hogy a klasszikus antik világban a nagy elsődleges gyártóközpontok és a másodlagos gyártóműhelyek között közvetlen kereskedelmi kapcsolat állt fenn (GORIN-ROSEN 2000; NENNA ET AL. 2000). A nyersüveggel való kereskedelem eredményezte azt, hogy a birodalom egymástól távol fekvő pontjain fellelhető, formai tekintetben rendkívül különböző és elsősorban regionális kapcsolatokkal rendelkező üvegtermékei azonos kémiai összetételűek lehetnek. Ezeknek az elsődleges gyáraknak a termékeit nyomelemek alapján azonosítja a kutatás (FREESTONE ET AL. 2002; DEGRYSE 2014); a ságvári üvegek nyomelem-összetételének meghatározására lézeralblációs ICP-MS elemzéseket, illetve a további kérdéskörök felderítéséhez elektronmikroszkópos vizsgálatot és mikro röntgendiffrakciót terveztünk. Ezekkel a vizsgálatokkal fontos információkat tudhatunk meg arról, hogy a késő római időszakban mikor és hogyan változtak meg a nyers üveg kereskedelmi útvonalai, és mi lehetett ennek az oka? Ez a kérdéskör azért is fontos, mivel a 4. századtól egészen az 5. század közepéig Pannoniában jelentős üvegyártással számolunk.

A tervezett petrográfiai vizsgálatok célja az ásványtani és technológiai hasonlóságok, illetve különbségek megállapítása annak érdekében, hogy közelebb kerüljünk a nyersanyagok vagy bizonyos esetekben a tárgyak származási helyéhez. A Ságvárról származó kerámiaanyag elemzéséhez Keszthely-Fenekpuszta korábban vizsgált agyagtermékeinek adatbázisa összehasonlító anyagként szolgál, ami elősegíti, hogy az egységes elvek mentén feldolgozott erődök nyersanyagbeszerzésében és kerámiakészletében mutatkozó hasonlóságokat és eltéréseket összehasonlító elemzésnek vessük alá.

BIBLIOGRÁFIA

ITANT

Itinerarium Antonini Augusti et Burdigalense. In: Cunzt, Otto (ed.): *Itineraria romana I.* Leipzig 1929.

NOTITIA DIGNITATUM

Seeck, Otto (ed.): *Notitia dignitatum omnium tam civilium quam militarium.* Berlin 1876.

CIL

Corpus Inscriptionum Latinarum. 1853–

BARKÓCZI LÁSZLÓ 1954

Pannóniai városok élete a korai feudalizmusban. *MTA II. Osztály Közleményei* 5. 519–521.

BORHY LÁSZLÓ 1997

„Non castra sed horrea...” Bestimmung einer der Funktionen spätrömischer Binnenfestungen. *Archaeologiai Értesítő* 123–124. 213–214.

CPP 2

Heinrich-Tamaska, Orsolya 2011 (Hrsg.): *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia.* Castellum Pannonicum Pelsonense 2. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westf.

CPP 3

Heinrich-Tamaska, Orsolya 2013 (Hrsg.): *Keszthely-Fenekpuszta. Katalog der Befunde und ausgewählter Funde sowie neue Forschungsergebnisse.* Castellum Pannonicum Pelsonense 3. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden /Westf.

DEGRYSE, PATRICK 2014

Glass Making in the Greco-Roman World. Results of the ARCHGLASS Project. Leuven University Press, 189.

FITZ, JENŐ 1980

Die Innenbefestigungen der Provinz Valeria. *Alba Regia* 18. 53–59.

FREESTONE, C. IAN – PONTING, MATTHEW – HUGHES, J. MICHAEL 2002

Origins of Byzantine glass from Maroni Petrera, Cyprus. *Archaeometry* 44. 257–272.

GORIN-ROSEN, YAEL 2000

The Ancient Glass Industry in Israel: Summary of Finds and New Discoveries. In: Nenna, Marie-Dominique (ed.): *La Route du verre. Ateliers primaires et secondaires du second millénaire av. J.-C. au Moyen Âge.* Colloque organisé en 1989 par l'Association française pour l'Archéologie du Verre (AFAV). Travaux de la Maison de l'Orient méditerranéen 33, 49–64.

HEINRICH-TAMASKA, ORSOLYA 2011: Pannonische Innenbefestigungen und römische Kontinuität: Forschungsstand und -perspektiven. In: Konrad, Michaela – Witschel, Chr. (Hrsg.), *Römische Legionslager in den Rhein- und Donauprovinzen – Nuclei frühmittelalterlichen Lebens?* Bayer. Akad. Wiss., Phil.-hist. Kl. NF 138. München, 571–588.

Tóth Endre – Horváth Friderika • Kutatások Ságvár késő római erődjében

KUZSINSZKY BÁLINT 1920

A Balaton környékének archaeológiája. Lelőhelyek és leletek. Budapest.

MIKLÓSITY SZÖKE MIHÁLY 2010

Ságvár, Belső erőd. In: Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2010. Archaeological Investigations in Hungary 2010.* Budapest, 338–339.

MÓCSY ANDRÁS 1974

Pannonia a késői császárkorban. Apolló Könyvtár 4. Budapest.

NENNA, MARIE-DOMINIQUE – PICON, MAURICE – VICHY, MICHÈLE 2000

Ateliers primaires et secondaires en Égypte à l'époque gréco-romaine. In: Nenna, Marie-Dominique (ed.): *La Route du verre. Ateliers primaires et secondaires du second millénaire av. J.-C. au Moyen Âge.* Colloque organisé en 1989 par l'Association française pour l'Archéologie du Verre (AFAV). Travaux de la Maison de l'Orient méditerranéen 33, 97–112.

RADNÓTI ALADÁR 1939

Római kutatások Ságváron. *Archaeologiai Értesítő* 52. 148–164.

RADNÓTI ALADÁR 1954

Pannóniai városok élete a korai feudalizmusban. *MTA II. Osztály Közleményei* 5. 530–534.

SÁGI KÁROLY 1954

Pannóniai városok élete a korai feudalizmusban. *MTA II. Osztály Közleményei* 5. 523–525.

SCHMIDT, WOLFGANG 2000

2000: Spätantike Gräberfelder in den Nordprovinzen des römischen Reiches und das Aufkommen christlichen Bestattungsbrauchtums. Tricciana (Ságvár) in der Provinz Valeria. *Saalburg Jahrbuch* 50. 213–441.

SOPRONI SÁNDOR 1978

Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Budapest.

SOPRONI SÁNDOR 1985

Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 38. München.

SZ. BURGER ALICE 1966

The Late Roman Cemetery at Ságvár. *Acta Archaeologica Hungaricae* 18. 99–234.

TORMA KÁROLY 1883

Római cserépedény bélyegek és karczolatok. *Archaeologiai Értesítő* 3. 1–72.

TÓTH ENDRE 1975

A késő római belső-pannoniai erődök kérdéséhez (előzetes jelentés az 1971–1974. évi ságvári ásatásokról). *Somogyi Múzeumok Közleményei* 2. 183–189.

TÓTH ENDRE 1995

Ókeresztény ládikaveretek Ságvárról (Altchristliche Kästchenbeschläge aus Ságvár). *Folia Archaeologica* 44.

Tóth Endre – Horváth Friderika • Kutatások Ságvár késő római erődjében

TÓTH ENDRE 2003

Késő római erődök Pannoniában. In: Visy Zsolt (szerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest, 215–218.

TÓTH ENDRE 2009

Studia Valeria. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei. Dombóvár.

TÓTH, ENDRE 2014

Der heilige Timotheus in Pannonien. Bronze Kästchenbeschläge aus der spätrömischen Innenbefestigung von Ságvár. In: Heinrich-Tamaska, Orsolya. – Straub, Péter (Hrsg.): *Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton: People, Settlement and Landscape on Lake Balaton over the millenia*. Castellum Pannonicum Pelsonense 4. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westf., 125–137.

VISY ZSOLT 2018

A pannoniai késő római „belső erődök”. *Archaeologiai Értesítő* 143. 233–246.